

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

СЕРГІЄНКО Юрій Григорович

**ЕТИКА ЛІВОГО РАДИКАЛІЗМУ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ
ЖИТТІ УКРАЇНИ З ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ ДО 60-х РОКІВ**

Спеціальність 07.00.01 - історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
доктора історичних наук

КИЇВ — 1996

№ 33,341

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана на кафедрі української історії та етнополітики Київського університету ім. Тараса Шевченка.

Офіційні опоненти — доктор історичних наук,
професор Калакура Я.С.

доктор філософських наук,
професор Римаренко Ю.І.

доктор історичних наук,
професор Хоменко В.Я.

Провідна організація — Донецький державний університет.

Захист відбудеться «16» вересня 1996 р. о «10» годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д.01.01.32 в Київському університеті імені Тараса Шевченка (252033. м. Київ: вул. Володимирська, 60, ауд. 349).

З дисертацією можна ознайомитися в науковій бібліотеці університету (Київ, вул. Володимирська, 58).

Автореферат розісланий «7» серпня 1996 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради,
кандидат історичних наук

О.І. Божко

ЛНБ України ім.В.Стефаника

00760351 (M)

ЛНБ України
Стефан
України

Структура дисертації. Дисертація складається зі вступу, трьох глав, восьми параграфів, списку джерел і літератури. Обсяг — 380 с.

Вступ. Актуальність теми. Відносини, в які вступають люди з метою взяття, утримання та використання влади, є політичними. У процесі цих відносин формується сукупність норм та правил поведінки, яка базується на певній моралі. Ці норми та правила, а також зумовлені ними засоби діяльності складають політичну етику, яка, безсумнівно, має великий вплив на суспільне життя. Історична еволюція політичної етики, її вплив на українське суспільство викликає науковий інтерес. Це стосується й етики ліворадикальних політичних сил, які тривалий час визначали долю України.

Сучасний етап розвитку української держави, утвердження її незалежності диктує потребу в засвоєнні уроків минулого, зумовлює загострену увагу до історичних проявлень політичної етики ліворадикальних сил. Це пов'язано з необхідністю впровадження цивілізованих норм та правил політичної поведінки, що, безсумнівно, підніме престиж Української держави як в очах власного народу, так і на міжнародній арені. До того ж історія політичної етики лівого радикалізму містить певний позитивний і негативний досвід розв'язання різноманітних проблем, а її осмислення дозволяє політикам враховувати і не повторювати помилки минулого. Вивчення історичного генезису політичної етики лівого радикалізму у суспільному житті України дає можливість прогнозувати поведінку сучасних політичних сил ліворадикального спрямування.

Історія політичної етики лівого радикалізму була настільки догматизована, що не дістала наукового аналізу в літературі. Чим глибшими, об'єктивнішими, повнішими будуть наукові дослідження цієї проблеми, тим менше залишиться шансів для повторення в реальному житті антигуманних форм та засобів політичної діяльності.

Предметом дослідження є тенденції становлення та еволюції етики ліворадикальних сил, її моральні засади, історичні прояви та вплив на життя українського суспільства. Акцент зроблено на порівняльний аналіз політико-етичних засобів різних ліворадикальних об'єднань та на роль політичної етики в історичному процесі становлення тоталітарної системи в Україні.

Об'єктом аналізу є ідеологія і політика партій та об'єднань ліворадикального спрямування, що діяли в Україні і залишили певний слід в історичному розвитку українського народу.

Стан наукової розробки проблеми. Теоретичні засади та історія політичної етики ліворадикальних об'єднань знайшли відображення в працях їх засновників та теоретиків,¹ в яких в різній мірі виправдовуються насильницькі дії в політиці. Якщо М.Г. Чернишевський вважав, що хто боїться запорошити одяг і «забруднити чоботи», не повинен іти в політику, це заняття «не зовсім охайне»,² то П.М. Ткачев прямо закликав до насильницьких дій.³ Він був прихильником С.Г. Нечаєва, який залишив після себе такий цікавий документ лівого радикалізму, як «Катехизис революціонера»,⁴ що дає змогу побачити витoki політичної етики лівих радикалів ХХ століття.

Чималий внесок у висвітлення моральних засад політичних дій внесли дослідники діяльності лідерів народницького руху.⁵ Наприклад, О.І. Демиденко підкреслює, що навіть П.Л. Лавров, який стояв на більш поміркованих позиціях, ніж інші ватажки народників, вважав, що кращого життя можна досягти лише через насилля по відношенню до частини суспільства. В той же час революціонер повинен бути людиною високоморальною в особистому житті.⁶

Значний фактичний матеріал містять праці істориків, в яких аналізується революційний рух в Україні після реформи 1861 року.⁷

¹ Маркс К. і Енгельс Ф. Перемога контрреволюції у Відні // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. - Т.5. - С. 468-470; Маркс К. Лист Людвігу Кугельману 12.04. 1871 р. // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. - Т.33. - С. 163-164; Енгельс Ф. Лист Герсону Тріру 18.12.1889 р. // Маркс К. і Енгельс Ф. Твори. - Т.37. - С.260-263; Ленін В.І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів // Повне зібрання творів /ПЗТ/. - Т.1. - С.118-321; він же. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі //ПЗТ. - Т.41. - С.3-96; він же. Лист до з'їзду //ПЗТ. - т.45. - С.327-338.; Чернышевский Н.Г. Статьи и рецензии 1860-1861 гг. // Полное собрание сочинений /ПСС/. - Т.7; Письма 1838-1876 гг. // Там же. - Т.14; Лавров П.Л. Философия и социология. Избранные произведения: В 2-х т. - М., 1965; Ткачев П.Н. Соч.: В 2-х т. - М., 1976; Бакунина М.А. Философия. Социология. Политика. - М., 1989; Кропоткин П.А. Этика. - М., 1991 та ін.

² Чернышевский Н.Г. ПСС. - Т.7. - С.923.

³ Ткачев П.Н. Соч.: В 2-х т. - Т.2. - С.96.

⁴ Нечаев С. Катехизис революционера // Родина. - 1990. - №2. - С. 83-84.

⁵ Демиденко А.И. Петр Лаврович Лавров. - М., 1969; Виленская Э.С., Михайловский и его идейная роль в народническом движении 70-х - начала 80-х годов XIX века. - М., 1979; Пирумова Н.М. Социальная доктрина М.А.Бакунина. - М., 1990 та ін.

⁶ Демиденко А.И. Петр Лаврович Лавров. - С.13.

⁷ Итенберг Б.С. Движение революционного народничества. Народнические кружки и «хождение в народ» в 70-х годах XIX в. - М., 1965; Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму /60-90 роки XIX ст./. - К., 1970; Кислицина И.Л. Бакунизм на юге России /70-е годы XIX века/. - Владивосток. 1992 та ін.

Особливо слід виділити роботу І.Л. Кисліциної, в якій розглянуто співвідношення політики та моралі в діях прихильників бунтарства. Автор наводить цікаві факти із життя українського народництва, торкається питання відношення української частини народництва до таких загальнолюдських цінностей, як правда, обов'язок, справедливість і т.і., зосереджується на моральному боці відомої «Чигиринської справи».

Немалу роль у висвітленні політичної етики лівого радикалізму відіграли праці, присвячені історії політичних партій ліворадикального напрямку. Природно, що найбільша їх кількість відноситься до історії КПСР-КПУ. Ті із них, які були видані на території Радянського Союзу до початку дев'яностих років, у силу відомих причин носять апологетичний характер. Серед них слід виділити нариси історії КПУ та обласних організацій.¹ Не дивлячись на свою кон'юнктурність, вони показують основні напрямки розвитку ліворадикальних організацій в Україні, дають уяву про деякі риси політичного обличчя Комуністичної партії.

Серед робіт, які були видані за кордоном,² виділяється праця І. Майстренка, який цілком слушно підкреслює, що без історії КПУ важко пізнати історію Радянської України. Автор торкається деяких рис політичної етики більшовизму. І. Майстренко приходить до висновку, що перед другою світовою війною Сталін намагався поставити на місце інтернаціоналізму ідеологію російського націоналізму.³ Це означало порушення одного із лозунгів лівого радикалізму, який пропагував не національну спільність, а, насамперед, соціальну, класову.

Немалу робіт присвячено історії партії есерів.⁴ В працях радянських авторів партія есерів подавалася в негативних тонах, її члени змальовувались як недалекоглядні люди, що діяли супроти інтересів

¹ Нариси історії Комуністичної партії України. - К., 1977; Нариси історії Київської обласної партійної організації. - К., 1967; Нариси історії Львівської обласної партійної організації. - Львів, 1969; Очерки истории Донецкой областной партийной организации. - Донецк, 1978 та ін.

² Бачинський Ю. Большевицька революція і українці. Критичні замітки. - Берлін, 1925; Бойко Ю. Російське історичне коріння большевизму. - Мюнхен, 1955; Гамзин Б. Большевизм-органічне московське явище. - Ганновер, 1957; Майстренко І. Історія комуністичної партії України. - Б./М., 1979 та ін.

³ Майстренко І. Історія комуністичної партії України. - С. 178.

⁴ Луначарский А.В. Бывшие люди. Очерк истории партии эсеров. - М., 1922; Гусев К.В. Партия эсеров: от мелкобуржуазного революционаризма к контрреволюции. - М., 1975; Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине. - К., 1978 та ін.

народу, звинувачувались у відкиданні ленінізму та ворожому ставленні до більшовицької партії. Без ідеологічних штампів діяльність партії есерів стала відображатись в роботах, що вийшли в дев'яностих роках.¹

Що ж до висвітлення історії анархізму в Україні, то тут робіт набагато менше. Автори більше звертаються до махновського руху, що розглядався як символ анархізму не тільки в Україні.² Змальовуючи махновський рух, автори торкаються ідейних і моральних принципів анархізму. Це стосується зокрема монографії В. Волковинського, яка дає певне уявлення про політичну етику в роки національно-демократичної революції. Об'єктивність публікацій, присвячених розвитку анархізму, партії есерів, зростала по мірі утвердження демократії в країні і залученню до наукового обігу нових, раніше невідомих документів.

Деякі аспекти історії політичної етики відбиті в історичних портретах державних і партійних діячів України радянського періоду.³ Це стосується змістовної книги В. Врублевського, в якій через відображення характеру, поведінки та дій партійних функціонерів, досить виразно проглядається політична етика того часу.

Питань політичної етики торкаються праці, присвячені персоналіям лідерів більшовизму.⁴ Серед них книги Д.А. Волкогонова, в яких переконливо показано, що ті риси вождів Жовтневої революції, які десятиліттями вважалися невід'ємними складовими їх характеру, не завжди були в реальності, а деякі з них свідомо замовчувались. Без врахування цих праць неможливо дослідити історію політичної етики лівого радикалізму в суспільному житті України.

Окремі питання даної теми розглядаються в працях з історії

¹ Николаевский Б. История одного предателя. - М., 1991; Гусев К.В. Эсеровская богородица. - М., 1992; Мельник О.О. Проблеми вибору шляхів розвитку революції на Україні / тактика партії українських есерів щодо Установчих зборів в 1917-1918 рр. / - Мелітополь, 1995. та ін.

² Аршинов П. История махновского движения /1918-1921/. - Берлин, 1923; Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно. - К., 1993; Волковинский В. Нестор Махно: легенды і реальність. - К., 1994 та ін.

³ Табачник Д.В., Шаповал Ю.І., О.І. Кириченко: штрихи до політичного портрету першого секретаря Компартії України в 1953-1957 рр. - К., 1990; Шаповал Ю.І. М.С. Хрущов і Україна. - К., 1990; Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. - К., 1993 та ін.

⁴ Волкогонов Д.А. Тріумф і трагедія. Політичний портрет Сталіна: В 2-х кн. - К., 1990; він же. Троцкий. Политический портрет: В 2-х кн. - М., 1994; він же. Ленин. Политический портрет: В 2-х кн. - М., 1994; Иванов А. Неизвестный Дзержинский: факты и вымыслы. - Минск, 1994 та ін.

політичного життя України ХХ ст.¹ Наприклад, в роботі Ю.І. Шаповала «Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії» підкреслено, що сталінізм — це «політичний бандитизм, перетворений у державну політику. У плані етичному — це явище, що знаходиться по той бік людяності».² Один із розділів роботи носить виразний заголовок: «Сталін і Україна: «Підвійна бухгалтерія» в дії». Ю. Шаповал підкреслює, що подвійна бухгалтерія була нормою більшовизму в Україні. Це проявлялося в багатьох фактах суспільного життя. Історик наголошує, що жакхливий процес масових репресій «був логічним наслідком класової політичної «моралі», дбайливо підтримуваної і в довоєнний, і в повоєнний час теорії «загострення класової боротьби».³

О.П. Реєнт, автор невеликої, але дуже цікавої роботи «Більшовизм і українська революція 1917-1920 рр.» підкреслює важливість врахування фахівцями духовно-цінносних настанов, якими керувалися учасники історичного процесу. Слід нагадати, що саме духовно-цінносні настанови визначають політичну етику. Праця О.П. Реєнта допомагає глибше розібратися в соціальному підґрунті лівого радикалізму та його політичної етики.

Деякі питання політичної етики розглянуті в роботі Кокіна С.А. і Мовчана О.М.,⁴ зокрема обґрунтовано висновок про те, що основним інструментом боротьби більшовиків з політичними опонентами, навіть з соціалістичного табору, був терор.

Аналіз репресивно-каральної системи зроблено у змістовній праці І.Г. Біласа. Автор приходить до висновку, що «моральний жах терору, його вплив на розклад людської психіки визначався не окремими вбивствами і навіть не їх кількістю, а саме системою, яку насаджувала більшовицька диктатура, що за жорстокістю випереджала фашизм».⁵ Праця І.Г. Біласа

¹ Рубльов О.С., Черченко Ю.А. Західноукраїнська інтелігенція та сталінщина. - К., 1990; Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20-30-ті роки. - К., 1991; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. - К., 1993; Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. - К., 1993; Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. - Кн.1. - К., 1994; Реєнт О.П. Більшовизм і українська революція 1917-1920-х рр. - К., 1994 та ін.

² Шаповал Ю.І. Україна 20-50-х років: сторінки ненаписаної історії. - С.9.

³ Там же. - С.304.

⁴ Кокін С.А., Мовчан О.М. Ліквідація більшовиками правесерівської і меншовицької опозиції в Україні в 1920-1924 рр. - К., 1993.

⁵ Білас І.Г. Репресивно-каральна система в Україні. - Кн.1. - С.11.

включає збірку документів та матеріалів, що висвітлюють деякі сторони політичної етики лівого радикалізму в часи його володарювання в Україні.

В цілому ряді публікацій, присвячених голодомору 1932-1933 років в Україні, також розглядаються деякі аспекти політичної етики.¹ Наприклад, М.І. Панчук підкреслює блюзнірський, демагогічний характер виступів відомих політичних діячів з табору лівих радикалів, їх нелюдські підходи до вирішення економічних питань. Аналізуючи події тих років, В.І. Марочко зазначає, що «малодослідженим залишається морально-етичний аспект голоду в Україні».² Автор наводить факти, які свідчать, що тотальна брехня стала однією із основ політичної діяльності більшовиків.

Політичної етики лівого радикалізму торкалися і зарубіжні історики.³ Але вони, як правило, розглядали загальні питання, не аналізуючи безпосередньо розвиток політичної етики в умовах України. Деяким винятком з цього є праця Р. Конквеста, присвячена колективізації і голодомору в Україні.⁴ Автор ґрунтовно доводить, що голод в Україні став продовженням нелюдських дій лівих радикалів. Такої точки зору фактично дотримується й Т. Гунчак, який прямо звинувачує Леніна та його уряд у підступності по відношенню до України.⁵ Це положення приймається ним як аксіома, яку він підтверджує фактами.

Значну увагу політичній етиці лівого радикалізму приділено у працях філософів. Вони допомагають глибше розібратися в корінних питаннях моральних засад діяльності лівих радикалів. Умовно ці праці можна розділити на три групи. Перша включає апологетичні, в яких «пролетарська» або ж «комуністична» мораль подається як єдино вірна, а

¹ Марочко В.І., Шаталіна Є.П. Голод на Україні /1931-1933/ //УіЖ. - 1989. - №7-11; 1990. - №1; Діброва С.С. Сталінська колективізація: погляд крізь час //Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. - К., 1990; Панчук М.І. Злочин Сталіна та його оточення //Там же; Марочко В.І. 1932-1933 рр. Голодомор в Україні: причини і наслідки. - К., 1994 та ін.

² Марочко В.І. 1932-1933 рр. Голодомор в Україні: причини і наслідки. - С.58.

³ Коэн Стивен. Бухарин. Политическая биография. - М., 1988; Карр Эдвард. История Советской России. - Кн. 1. - М., 1990; Конквест Р. Большой террор //Нева. - 1989. - N9-12. - 1990. - N1-12 та ін.

⁴ Конквест Р. Жива скорботи: Радянська колективізація і голодомор. - К., 1993.

⁵ Гунчак Тарас. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії. - С. 166.

її носії як зразок людини.¹ Автори проводять ідею непримиренності до політичного супротивника, підпорядкованості кожної людини, яка стала на шлях політичної боротьби, політичній партії. Р.В. Петропавловський, зокрема, підкреслює, що партійна дисципліна означає: «людина в будь-яку мить, коли це потрібно для справи, готова іти на все».² І.М. Даниленко пише: «Пролетарській моралі притаманні такі риси, як ненависть до капіталістів, непримиренність зі світом експлуатації».³

Другу групу становлять праці філософів, які були свідками зародження політичної етики лівого радикалізму і точно прогнозували її розвиток.⁴ Серед них важливе місце займають праці М.О. Бердяєва, який вважав, що «марксизм-ленінізм увібрав усі необхідні елементи народницького соціалізму, але відкинув його більшу людяність, його моральну делікатність як перешкоду для завоювання влади. Він виявився ближчим до моралі старої деспотичної влади».⁵

Третю групу репрезентують праці сучасних філософів, які намагаються об'єктивно підійти до аналізу політичної етики лівого радикалізму.⁶ Зокрема, М. Макаревич розглядає процес розвитку поглядів лівих радикалів на співвідношення влади та моралі, виділяє поворотні моменти в розвитку політичної етики російських марксистів, переконливо доказує, що політична етика лівих радикалів не могла не бути нещадною до особистості. Але праці філософів не можуть замінити конкретно-історичного аналізу проявів політичної етики в суспільному житті України.

В цілому можна відзначити, що досі відсутні дослідження розвитку політичної етики лівого радикалізму та його місця в суспільному житті

¹ Маньковский Л.О. О пролетарской морали. - М.-Л., 1928; Петропавловский Р.В. Революционная мораль рабочего класса: истоки и становление. - М., 1981; Шишкин В.Ф. Великий Октябрь и пролетарская мораль. - М., 1976; Даниленко І.М. Класове та загальнолюдське в комуністичній моралі. - К., 1980 та ін.

² Петропавловский Р.В. Революционная мораль рабочего класса: истоки и становление. - С. 15.

³ Даниленко І.М. Класове та загальнолюдське в комуністичній моралі. - С. 20.

⁴ Бердяев Н.А. Философская истина и интеллигентская правда //Вехи. Интеллигенция в России. - М., 1991; Булгаков С.Н. Героизм и подвижничество //Там же; Франк С.Л. Этика нигилизма //Там же; Яковенко Б. Философия большевизма. - Берлин, 1921; Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. - М., 1990 та ін.

⁵ Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма. - С. 106.

⁶ Гусейнов А.А. Мораль и насилие /Вопросы философии. - 1990. - N5; Макаревич М. Трагедия этики в марксизме — трагедия марксизма в этике //Общественные науки и современность. - 1992. - N6; Скрипник А.П. Моральное зло в истории этики и культуры. - М., 1992 та ін.

України. Ця тема лишається «білою плямою» в українській історичній науці, ось чому назріла потреба її розробки на основі архівних документів та матеріалів з урахуванням сучасних підходів до наукового дослідження.

Мета дослідження полягає в тому, щоб проаналізувати історичний генезис політичної етики ліворадикальних сил, що діяли на теренах України, виявити головні тенденції її еволюції і вплив на політичне життя суспільства; сформулювати історичні уроки і практичні рекомендації, які б допомогли уникнути повторення негативних явищ, сприяли становленню в Україні цивілізованих норм та правил політичного життя.

Завдання дослідження. Для реалізації поставленої мети визначені такі дослідницькі завдання:

- виявити витоки політичної етики лівого радикалізму;
- простежити її вплив на становлення та розвиток ліворадикальних партій;
- проаналізувати як мінялися норми та правила політичної поведінки лівих радикалів у процесі історичного розвитку України;
- висвітлити історичну роль ліворадикальної політичної етики в становленні політичної системи України і, зокрема, в утвердженні тоталітарного режиму;
- спираючись на проведене дослідження, запропонувати конкретні заходи, які б сприяли викоріненню з політичного життя українського суспільства негідних засобів і утвердження цивілізованого рівня політичної етики;
- вичленити історичні уроки, які б допомогли сучасним політикам не повторювати помилок минулого в вирішенні проблем розвитку суспільства.

Хронологічні рамки дисертації охоплюють початок ХХ століття, коли в Україні широко розгорнулася діяльність ліворадикальних партій, і закінчуються шістдесятима роками. Це зумовлено тим, що в шістдесяті роки ХХ століття правляча в країні партія втратила такі невід'ємні риси лівого радикалізму, як молодість активу, щире бажання рішучих змін, самопожертву, що стало важливим рубежем в розвитку її політичної етики. Автор врахував і те, що зміст політичної етики лівого радикалізму багато в чому визначався лідером. Саме в шістдесяті роки дійсно ліворадикала М.С. Хрущова змінив Л.І. Брежнев, який, на думку більшості фахівців і учасників подій, передав важелі управління апарату. Апарат же в той час мав за мету лише владу. Ліворадикальні прагнення в їх первісному вигляді

були йому чужими. Палацовий переворот в жовтні 1964 року став кінцем дрейфування політичної етики в сторону загальнолюдських цінностей, але і відкритого повернення до норм сталінської доби не відбулося. Це також стало помітним рубежем в розвитку політичної етики. Верхня межа дослідження визначена і тим, що чимало архівних документів по темі розміщені в так званих «особливих папках», які на цей час видаються дослідникам лише до 1960 року. Дослідження проблеми за межами шістдесятих років без використання саме цих документів не має рації, тому що воно буде неповним і, можливо, перекручуючим істину.

Територіальні рамки дослідження до 1917 р. визначені межами української етнічної території, що входила до складу Російської імперії, після 1917 року — межами української державності. У зв'язку з тим, що ліворадикальні сили, які діяли в Україні зовнішньополітичною діяльністю фактично не займалися, автор аналізує етику внутрішньої політики.

Методологічною основою дисертації є загальні науково-дослідницькі принципи об'єктивності, історичності, всебічності, логічності, які дозволяють найбільш адекватно відображати процеси історичної реальності. У роботі використаний проблемно-тематичний метод комплексного аналізу подій.

Джерельна база дисертації. Основні джерела почерпнуті з фондів Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України; Центрального державного історичного архіву (ЦДІА) України; Центрального державного архіву вищих органів влади і управління (ЦДАВО) України; державних архівів Дніпропетровської, Донецької, Київської, Луганської та Харківської областей.

В ЦДАГО України вивчені матеріали з'їздів, конференцій та пленумів ЦК Компартії України, протоколи засідань Оргбюро, Політбюро та Секретаріату ЦК КПУ, матеріали «особливих папок», особливого сектору ЦК КПУ (загальна і таємна частини), відділів ЦК та ЦКК, стенограми нарад керівників різного рівня, партійних конференцій, інформаційні матеріали обкомів, міськомів та райкомів КПУ, документи, що висвітлюють діяльність анархістів, есерів та інших ліворадикальних угруповань /ф. 1/, стенограми пленумів ЦКК КП(б)У /ф. 22/, з яких почерпнута різноманітна інформація, що розкриває етику політичної діяльності. Залучені документи ЦК Української комуністичної партії (УКП) та її губернських комітетів за 1920-1925 рр. /ф. 8/, а також документи ЦК Української комуністичної партії (боротьбистів) за 1917-1920 рр. /ф. 43/.

Документи, що висвітлюють діяльність ліворадикальних організацій до

1917 року, зберігаються в ЦДІА України. Цінними для дослідження виявилися документи спецслужб Російської імперії (жандармські управління, охоронні відділення), які тримали під наглядом революційний рух /ф. 268, 274, 275 та ін./. В цих документах досить чітко проходить характеристика політичної етики лівих радикалів, що діяли на теренах України на початку століття. При цьому враховувалось, що політична позиція спецслужб заважала об'єктивності в оцінці обставин тих чи інших подій, а тому при аналізі використовувались документи і свідчення революційних, а також нейтральних сил. Зокрема, вивчення листівок ліворадикальних організацій /ф. 838/, матеріалів судових справ /ф. 318, 348/ в значній мірі допомогло об'єктивно проаналізувати хід історичних подій, вичленити норми і правила поведінки, засоби політичної діяльності лівих радикалів.

Серед матеріалів ЦДАВО України важливу інформацію містять тексти радіопередач республіканського радіо /ф. 4915/, які розкривають етику правлячої партії, її підходи до політичної діяльності, до загальнолюдських цінностей. Проаналізовані матеріали державних архівів Дніпропетровської, Донецької, Київської, Луганської та Харківської областей, зокрема фонди обкомів, міськомів, райкомів КПУ, контрольних комісій, різні довідки та листування.

Важливим джерелом дослідження стала періодична преса, в тому числі преса Комуністичної партії України. Починаючи з другої половини двадцятих років, газети, монопольним диктатором яких фактично була Комуністична партія, стають дуже подібними за змістом і різняться тільки назвами та мовою видання. Вони галасливо вихваляли керівництво країни, ганьбили «ворогів народу» або ж комунізму (в залежності від часу видання), закликали до трудових подвигів. Безпосередньо політичної етики преса, за винятком першої половини двадцятих років, торкалася рідко. У виступах партійних керівників, нарисах партійного життя, звітах з партконференцій та пленумів проходить матеріал, який поступово складається у мозаїку єдиної картини стану політичної етики в країні.

Значний інформативний матеріал почерпнуто із спогадів членів ліворадикальних партій і угруповань, які діяли в Україні. Ці мемуари почали виходити ще в двадцяті роки ¹ і відображають хід подій, роль тих чи інших історичних осіб. Спогади, видані в тридцяті-вісімдесяті роки, носять

¹ Моисеенко П. Воспоминания. 1873-1923. - М., 1924; Шотман А. Записки старого большевика. - М., 1925; Лядов М. Из жизни партии накануне и в годы первой революции. - М., 1926 та ін.

відкрито апологетичний характер, грішать суб'єктивізмом. Наприклад, в п'яти томах спогадів про В.І. Леніна, які неодноразово видавалися,¹ лідер більшовиків зображений без будь-яких людських вад, як еталон розуму, честі і совісті. Свідома ідеалізація Леніна спотворювала його як історичну особистість.

При використанні спогадів автор враховував, що їх пишуть люди, які, як правило, вже чітко визначили свої політичні позиції і тому не можуть бути цілком об'єктивними. Це потребує від історика постійного співставлення точок зору мемуаристів, перевірки наведених фактів за допомогою інших джерел. Але мемуари дають змогу відчутти дух епохи, дозволяють чіткіше розставити акценти при аналізі українського політичного життя ХХ століття.

Багатий фактичний матеріал міститься в спогадах людей, які потерпіли від репресій ліворадикального режиму.² В деяких із них є роздуми про співвідношення політики та моралі, про етику політичних дій. Л.Г. Лук'яненко, наприклад, вважає, що наріжним каменем більшовицької політичної етики є марксистське положення: для того, щоб утримати владу, потрібно більше вбивати ворогів. Він впевнений, що більшовизм з самого початку був деспотичним, а великий деспот Сталін лише надав деспотизму свої індивідуальні риси.³

До спогадів можна віднести і художнє дослідження О.І. Солженіцина «Архіпелаг ГУЛАГ»,⁴ основою якого став власний досвід поневірян в сталінських таборах та в'язницях.

Цікаві матеріали містять мемуари безпосередніх учасників ліворадикального руху в Україні, що з тих чи інших причин опинилися за кордоном, де і видали свої спогади.⁵ В спогадах І. Майстренка даються портрети керівників Української комуністичної партії, їх ставлення до норм політичного життя. В мемуарах Н.І. Махна чітко виражена одна із основних норм діяльності лівих радикалів — непримиренність, нещадність до політичного супротивника.

¹ Воспоминания о Владимире Ильиче Ленине: В 5-ти т. Изд. второе. - М., 1975.

² Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. - К., 1991; Панин Д. Лубянка-Экибастуз. - М., 1991; Хмара Степан /Максим Сагайдак/. Сьогодні про минуле. - Львів, 1993 та ін.

³ Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. - С. 69-70.

⁴ Солженицын А.И. Архипелаг ГУЛАГ //Собр. соч.: В 7-ми т. - М., 1991. - Т. 5-7.

⁵ Махно Н. Русская революция на Украине. - Париж, 1929; Махно Н. Под ударами контрреволюции. - Париж, 1936; Майстренко І. Історія мого покоління. Спогади учасника революційних подій в Україні. - Едмонт, 1985; Бажанов Б. Кремль, 20-е годы //Огонек, - 1989. - N38-42 та ін.

Особливе місце займають спогади колишніх політичних лідерів СРСР, які в тій чи іншій мірі своєю діяльністю були зв'язані з Україною.¹ Сильною стороною мемуарів М.С. Хрущова є те, що події суспільного життя висвітлюються людиною, яка була на перших ролях в партії і державі.

Цінний матеріал почерпнуто із збірників документів та матеріалів, які проливають світло на політичне життя країни.²

Наукова новизна дисертації полягає в тому, що вона є першим дослідженням історичної еволюції політичної етики лівого радикалізму в Україні з початку ХХ століття до 60-х років. Проаналізовані витoki політичної етики та етапи її генезису на фоні суспільного життя. Особливу увагу приділено порівняльному аналізу політичної етики ліворадикальних партій, а також її впливу на становлення і утвердження політичної системи в Україні. Аргументується висновок, що ліворадикальні партії та об'єднання, що діяли на теренах України, сповідували політичну етику, яка благословляла і виправдовувала насильство, сваволю, демагогію, презирливе відношення до людського життя і взагалі до загальнолюдської моралі. Ідея самопожертви в етиці лівих радикалів трансформувалася у вимогу постійних жертв від народу. Будь-які дії в політиці, які вели до бажаної мети, вважалися лівими радикалами етичними.

Практичне значення дисертації визначається приверненням уваги дослідників до проблем історії політичної етики лівого радикалізму в суспільному житті України. Одержані результати дають змогу глибше осмислити політичну етику сучасного лівого радикалізму та її вплив на суспільне життя України. Матеріали дисертації можуть бути використані у викладанні української історії, політології та етнополітики. Деякі рекомендації, що випливають із дослідження, сформульовані у висновках роботи і можуть бути враховані політичними партіями та владними структурами в практичній діяльності.

Наукова апробація роботи. Дисертація обговорювалась на кафедрі української історії та етнополітики Київського університету ім. Тараса

¹ Хрущев Н.С. Воспоминания // Знамя. - 1989. - №9; Хрущев Н.С. Воспоминания // Огонек. - 1989. - №27, 28, 30, 31, 33-37. - 1990. - №5-9; Шелест П.Е. О Хрущеве, Брежневце и других // Аргументы и факты. - 1989. - №2; Шелест П.Е. Человеку свойственно ошибаться // Наша газета. - 1991, 18 лютого; Полянский Д.С. В Кремле, у Кремля и вдали от Кремля / Наша газета. - 1990, 2, 3, 4, 6, 7, 8, 13 листопада та ін.

² Партийная этика. Документы и материалы дискуссии 20-х годов. - М., 1989; Голод 1921-1923 років в Україні. 36. документів і матеріалів. - К., 1993; Національні відносини в Україні у ХХ ст. 36. документів і матеріалів. - К., 1994 та ін.

Шевченка. Основні її положення викладені у монографії і 8 публікаціях. Одержані результати доповідались на 7 міжнародних та всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях.

У першій главі «Витоки і становлення політичної етики лівого радикалізму» аналізуються теоретичні засади ліворадикальної течії, викладені у працях М.Г. Чернишевського, П.М. Ткачова, П.Л. Лаврова, П.О. Кропоткіна, С.Г. Нечаєва, М.О. Бакуніна та інших. Порівнюючи їх політико-етичні настанови і практику лівого радикалізму ХХ століття, автор доходить висновку, що теоретичні підвалини політичної етики ліворадикальних сил дістали поширення і прихильників серед певних соціальних груп і на Україні. Звернута увага на те, що ще в сорокові роки ХІХ століття відомий російський літературний критик і публіцист В.Г. Белінський висунув тезу: люди такі нерозумні, що їх потрібно силоміць вести до щастя; для того, щоб зробити людство щасливим, можна знести голови хоч би й сотням тисяч людей. Ось чому Белінського можна по праву вважати попередником ліворадикальної моралі. Але конкретні правила політичної поведінки були сформульовані дещо пізніше.

В главі дається узагальнюючий портрет учасників практичного втілення в життя теоретичних розробок фундаторів ліворадикальної течії. Це були в більшості своїй представники різночинної інтелігенції з особливим світоглядом, з дуже нетерпимою мораллю, віддані справі і здебільшого особисто чесні люди. Гуманізм бачився їм не у вигляді повсякденної уваги до людей, до їх потреб і надій, а як вирішення перспективних проблем людства, після чого гуманізм візьме гору назавжди. Особистість, її благо губилися в такій теорії, гору брав абстрактний народ або ж не менш абстрактний клас. Ці люди відкидали реальний гуманізм сьогодення заради майбутнього величного, всеохоплюючого гуманізму. Вони бачили в політичній боротьбі тільки два класові табори і діяли під гаслом: «Хто не з нами, той проти нас!». На думку прибічників ліворадикального руху знищення ворогів відкриє шлях до загальнолюдського щастя. Нетерпимість, ненависть до інших ідейних течій, закріпилась в центрі життя цих людей. Важливим штрихом до їх портрету є те, що вони погано знали буденне життя, людські відносини у всій їх складності не тільки тому, що були молоді, але й тому, що скептично ставились до знання, навчання, традицій.

На основі аналізу так званої «Чигиринської справи» показано, як обман народу ставав складовою частиною політичної етики лівих радикалів. Вони щиро вірили в свої ідеали і жертвували заради них навіть життям, але скоро почали вимагати жертв і від народу. Насильство по відношенню до народу ввійшло в етику лівих радикалів задовго до взяття ними влади.

Враховуючи те, що однією з основних течій лівого радикалізму в Україні був марксизм, дисертант проаналізував твори К. Маркса і Ф. Енгельса з метою виявити їх ставлення до політичної етики революціонера. Висновок такий: К. Маркс і Ф. Енгельс визнавали будь-які засоби революційної боротьби, в тому числі насильство і терор. Їх теоретичні настанови також стали одним із витоків політичної етики лівого радикалізму.

Пошук витоків ліворадикальної політичної етики зумовив висновок про те, що одним із джерел був атеїзм. Будь-яка релігія і церква розглядалися лівими радикалами як конкуренти в боротьбі за душі людей. Моральні норми, які берегла релігія і шанував народ, лівими радикалами відкидалися. Таким чином були скомпрометовані стримуючі фактори аморальних, нелюдських вчинків в діях прихильників революційної ломки суспільства. Обґрунтовано положення про те, що моральні основи політичної етики лівого радикалізму мали коріння на широких просторах Російської імперії. Ідеологи і практики рішучих дій в політиці заклали в ці основи такі наріжні камені, як фанатична самопожертва, залізна дисципліна, нещадність до політичного супротивника, терор, підступність, обман, презирливе ставлення до загальнолюдських цінностей, абсолютизація таємничості в політиці, войовничий атеїзм. На цих підвалинах і виросла будівля, яку ретельно по камінцю склали ліві радикали в ХХ столітті.

Велику увагу приділено політичній етиці лівого радикалізму в роки боротьби з самодержавством. Аналіз діяльності партії есерів дозволив зробити висновок, що політична етика соціалістів-революціонерів допускала залякування, експропріацію та інші види терору. Нерідко під його удар попадали і небагаті верстви населення. Відмічається, що керівництво партії есерів намагалося обмежити застосування відверто кримінальних засобів у революційній боротьбі. Однак члени партії на місцях, які були, як правило, людьми молодими, рішучими, з своєрідним уявленням про мораль, порушували вказівки центру і допускали кримінальні злочини по відношенню до населення. Вимоги центру діяти в

більш-менш цивілізованих рамках сприймалися молоддю як створення штучних перешкод революційній енергії трудящих.

Прагнення рішучих дій штовхало молодих радикалів до анархізму з його всездозволеністю і «свободою особистості». Теоретики анархізму декларували визволення від релігійної моралі і формування нової, вільної моралі без примусу. Виходячи з таких настанов, анархісти допускали не тільки експропріацію, але й побутові пограбування та вбивства. Соціальному устрою держави оголошувалася непримиренна боротьба, девіз якої був «Перемогти, або вмерти!».

Документи і матеріали, які опрацьовані в дисертації, дозволяють говорити, що найбільш згуртованою і дисциплінованою силою в ліворадикальному русі, за винятком Бойової організації есерів, було більшовицьке крило РСДРП. З перших днів свого існування більшовизм став на шлях досягнення мети всіма можливими засобами, навіть такими, які суперечать демократичним принципам і загальнолюдським нормам моралі. Така позиція не могла не привести до утвердження в політичній етиці більшовиків виплеканого народниками принципу: «Хто не з нами, той проти нас!».

На основі цього принципу В.І. Ленін розробив норми і правила політичної етики більшовизму. Він вимагав добиватися знищення політичного супротивника, зметення з лиця землі його організацій. Для цього, вчив Ленін, слід збуджувати в масах ненависть, огиду, презирство до політичних ворогів партії. По відношенню до політичних ворогів «я... буду вести завжди боротьбу винищувальну», підкреслював Ленін.¹ Поділ на «своїх» та «чужих» набув директивного характеру. «Чужих» потрібно знищувати. З одного боку, вбивство в політичній боротьбі, — вчив своїх прибічників Ленін, іноді може бути «безумовною необхідністю».² З другого боку, між членами більшовицької партії не повинно бути озлобленості, презирства та ненависті. Якщо ж хтось із більшовицької організації є «непридатним», то «для того, щоб позбутися непридатного члена, організація справжніх революціонерів не спиниться ні перед якими засобами».³ Саме Ленін почав створювати в партії органи, які мали стежити за правовірністю її членів.⁴

¹ Ленін В.І. ПЗТ. - Т. 15. - С. 285

² Там же. - Т. 7. - С. 17

³ Там же. - Т. 6. - С. 133

⁴ Там же. - Т. 7. - С. 16

Аналіз чисельних документів та матеріалів дозволяє зробити висновок, що Ленін зумів втілити в життя свої теоретичні розробки норм і правил поведінки більшовиків, які він сформулював з урахуванням поглядів М.О. Бакуніна, С.Г. Нечаєва та інших провідників народництва. На практиці ленінська політична етика виливалася в дії, які не дуже відрізнялися від дій інших течій лівого радикалізму. Етичні правила всіх лівих радикалів, що діяли в Україні, відкидали класичний гуманізм, замінюючи його класовим підходом, поділом суспільства на «своїх» та «чужих».

У другій главі «Етика політичної боротьби в умовах національно-демократичної революції в Україні та її поразки» простежуються тенденції розвитку політичної етики за умов кризи суспільного устрою і загострення конфронтації основних політичних сил. Під впливом революції на позиції лівого радикалізму перейшли деякі національні партії: Українська партія соціалістів-революціонерів (комуністів) та Українська соціал-демократична партія (незалежних лівих), які невдовзі об'єдналися під назвою Українська комуністична партія (боротьбистів). Аналізуючи ключові події, пов'язані з тактикою ліквідації партії боротьбистів, автор висвітлює засоби політичного тиску, які використовували більшовики під керівництвом Леніна для досягнення своєї мети. Ленін давав такі настанови: «...не пропускати жодної провини боротьбистів без негайного і суворого покарання. Особливо збирати дані про непролетарський і найбільш ненадійний характер більшості членів їх партії».¹

Лідери більшовиків на Україні діяли точно за ленінським сценарієм. ЦК КП(б)У розіслав місцевим організаціям таємний циркуляр, в якому ставилась вимога розпочати активну боротьбу з УКП(б). Документи і матеріали свідчать, що головний удар був нанесений на кадровому напрямку. Почалася кампанія утискування, цькування, прямого переслідування боротьбистів. Політична етика більшовиків вимагала відтіснити слабшого партнера від будь-яких важелів влади. В главі показано, що і боротьбисти діяли подібним чином по відношенню до більш слабших — есерів-борбистів. Лівий радикалізм визнає тільки монополію на владу однієї партії. Діючи різними засобами, в тому числі і брудними, більшовики змогли закріпитись на Україні і поглинути партію боротьбистів — основного свого конкурента в ліворадикальному таборі.

¹ Ленін В.І. ПЗТ. - Т. 40. - С. 118

У главі наводяться факти про те, що московське керівництво не мало повної довіри до свого українського загону. Воно діяло за нормами і правилами своєї політичної етики: постійний відкритий і таємний контроль за КП(б)У.

На основі документів і матеріалів показано, що ліворадикальні партії і угруповання широко застосовували засоби насилля та експропріації. Подібні акції в містах України мали масовий характер. Їх очолювали місцеві керівники — члени ліворадикальних партій, які, як правило, мали низький рівень освіти, часто проявляли самодурство, брутальність, пиячили.

Антидемократичні норми і засоби політичної етики застосовувались у процесі придушення лівих політичних сил, які не стали на позиції лєнінізму. Їх організації нещадно знищувались як контрреволюційні, а керівництво заточувалось в концтабори або ж депортувалось за межі країни. В цьому виявлялись не тільки лєнінські вказівки, але й ідейні настанови батька політичної етики лівого радикалізму М.О. Бакуніна, який вимагав знищення опозиційних партій.

Значною силою в політичному житті України був анархізм, який, як і в дореволюційні роки, ділився на ідеологів і практиків. Практичний анархістський рух був представлений в основному повстанцями Махна. Ідеологи, або ж ідейні анархісти налічувалися десятками. Характерно, що лише тоді, як ідейні анархісти переконалися, що Н.І. Махно особисто чесна людина, почався процес об'єднання ідейного і практичного анархізму в Україні. Особиста чесність була важливою складовою частиною етики ідейного анархізму. Але вона тлумачилась, насамперед, як чесність по відношенню до товаришів, як особиста безкорисливість, як відданість справі.

У главі зроблено висновок, що вагомого впливу на політичну етику практичного анархізму ідейні анархісти не мали. Умови збройної боротьби не сприяли покращанню натури анархістів практиків. Жорстокість, підступність, зневага до цінності людського життя були характерними рисами їх політичної етики.

Дисертант не знайшов жодного вагомого факту, коли б в діях лівих радикалів часів революції пошана до загальнолюдських цінностей переважила б ієзуїтський принцип: мета виправдовує засоби. Це означало, що лівий радикалізм безповоротно і відкрито зайняв антидемократичні позиції необмеженої диктатури на засадах сваволі.

Значне місце в главі відведено етичним аспектам боротьби за владу ліворадикальних партій України, аналізу етичної сторони стосунків КП(б)У і Української комуністичної партії, створеної в січні 1920 року. Політична етика цієї ліворадикальної партії мало чим відрізнялася від етики КП(б)У. Як говорив відомий український політичний діяч і письменник В.К. Винниченко: «УКП — це маленька РКП, а «укаписти» — маленькі більшовики». Опора на дисципліну, нетерпимість, доноси, партійний суд і т.ін. було копіюванням норм і правил політичної етики більшовицької партії.

Зіткнення політичних сил, які трималися в основному однієї політичної етики, не могло не привести до знищення більш слабкої. Проти УКП була зосереджена не тільки пропагандистська машина РКП-КП(б)У, але й каральні органи держави. Серед засобів, які використовувала КП(б)У, виділяються своїм цинізмом та бруталністю кампанії наклепів і образ у пресі, провокації, впровадження в ряди УКП таємних співробітників ДПУ, пряме застосування сили до політичних активістів.

Аналіз джерел дав право зробити висновок, що серед більшовиків були люди, які засуджували провокаційні засоби боротьби з політичним супротивником, але їх голос потонував у каламутному потоці загальної брехні і підступності, яка була нормою політичної етики лівого радикалізму. ДПУ, з благословіння політичного проводу країни, створило навіть підпільні осередки в УКП, які працювали під керівництвом політичної поліції.

Характерним було те, що УКП намагалася зміцнити свої лави за допомогою засобів, притаманних політичній етиці лівих радикалів. Партійний суд мав повноваження застосовувати жорсткі засоби впливу і навіть проводити таємне слідство. Застосовувались партійні репресії, жорсткий контроль за діяльністю місцевих організацій, кадрові перестанови, що в деякій мірі допомогло УКП триматися під тиском могутньої і нерозбірливої в засобах сили більшовиків. УКП була переможена лише тоді, коли почалося знищення її керівництва, яке практично все було заслано на північ Росії і там зазнало страшних нестатків. Ми, «голі, босі і голодні»¹ повідомляли з місць традиційного російського заслання керівники УКП. І хоч формально УКП капітулювала після рішення Комінтерну про її розпуск, фактично вона була доведена до стану паралічу після ізоляції її керівництва.

Дисертант обстоює думку про те, що поразка УКП була запрограмована.

1 ЦДАГО України. - Ф. 8, оп. 1, спр. 106. - Арк. 23.

Її визначили: безперспективність політичних лозунгів, слабкість національної свідомості народу, сила держави і неспроможність національних лівих радикалів вірно визначити союзників у політичній боротьбі.

Червоною ниткою через главу проходять тогочасні дискусії навколо етичних проблем та основних напрямків розвитку етики більшовиків. Підкреслено положення про те, що моральні засади діяльності більшовиків в нових умовах визначені В.І. Леніним у промові на III з'їзді комсомолу: «Моральним є все, що на користь комунізму!»¹ Моральні заповіді, яким наш народ слідував протягом століть, відкидалися.

В.І. Леніну належить обґрунтування основних норм і правил політичної діяльності більшовиків за умов їх приходу до влади. Він допускав у відношеннях між комуністами брутальність, але застерігав від озлобленості. Цілком придатними Ленін вважав навіть ті засоби, які викликали у західноєвропейських установах нечуваний гнів, почуття морального обурення і т.ін. Він вчив в разі потреби йти «на всілякі викрутаси, хитрощі, нелегальні прийоми, умовчання, приховування правди».²

Більшовики України намагалися витіснити з партійного життя все те, що вважалося неетичним. Це стосувалося, зокрема, пияцтва, яке, як свідчать документи, охопило практично всі партійні організації. Боротьба йшла також з так званими «надмірностями», тобто придбанням комуністами у власність коней, автомобілів, використання службового персоналу в особистих інтересах, носіння дорогоцінностей і т.ін. Засуджувалось «господарське обростання», в зв'язку з чим сільським комуністам заборонялося мати садибу, робочих тварин, інвентар в більших розмірах, ніж це потрібно «трудовому господарству». Міським комуністам заборонялась участь у торговельно-промислових підприємствах, а також придбання та оренда будинків. На думку дисертанта подібні обмеження вступили в суперечність з матеріальними інтересами людей і не могли не породити подвійну мораль, лицемірство.

Складовою частиною політичної етики залишався атеїзм, який з приходом більшовиків до влади набув характеру державної політики. В 1921 році був виданий циркуляр ЦК КП/б/У, який вимагав вести боротьбу

¹ Ленін В.І. ПЗТ. - Т. 41. - С. 295, 298

² Там же. - С. 38

проти релігії і церкви з такою ж наполегливістю, як і класову боротьбу. Головне призначення такої боротьби полягало в тому, щоб відкинути загальнолюдську мораль, яка заважала проводити в життя плани більшовиків.

Архівні документи і матеріали преси засвідчують, що комуністам свідомо втлумачували, що вони є громадянами вищого гатунку, їм дозволено більше, ніж безпартійним, тільки вони можуть бути при владі, але всі ці пільги можливі лише за умови вірної служби вождю, кожне розпорядження якого корисне для комунізму, тобто — високоморальне.

Саме таку партійну мораль покликани були оберігати контрольні комісії, що були створені в центрі і на місцях. В 1924 р. з ініціативи Центральної контрольної комісії (ЦКК) була розгорнута дискусія з питань партійної етики. Але в ході дискусії виявилось, що частина членів партії відводить етичним питанням більше значення, ніж це потрібно на погляд керівництва. Дискусія була припинена. Вважалося, що зосередження уваги на особистій поведінці комуніста відвертає партію від більш важливих питань. Правила поведінки комуністів були вироблені ЦКК, яка врахувала деякі підсумки дискусії.

Характерно, що ні одна етична норма не була визнана абсолютною. Будь-яка практична потреба держави розглядалась як високоморальна. У такий спосіб партію готували до здійснення масових репресій. Дисертант наголошує, що лідери більшовизму робили все, щоб партія перетворилася в механізм, який забезпечує їх володарювання і виконує будь-які накази. Вони готувалися до бою з селянством, що було останньою перешкодою на шляху до необмеженої влади.

У третій главі «Етичний аспект політичної діяльності за умов тоталітаризму в Україні» з'ясовуються деякі особливості етики лівого радикалізму в роки утвердження однопартійної системи. Новий вождь партії і держави Й.В. Сталін вважав пороками лише слабкість, лінь і глупоту, все інше розглядалось як добродетель. Він посилив контроль за партією, яка, в свою чергу, посилювала контроль за суспільством. У цей період етика більшовизму поповнилась новою нормою — доносництвом. На XIV з'їзді ВКП/б/ воно кваліфікувалось як «дія достойна члена партії, дія, яка повинна бути заохочена». ¹ За допомогою доносів партійне керівництво почало викорінювати «крамолу» в партії і суспільстві. В

¹ XIV съезд Всесоюзной Коммунистической партии /б/. Стенографический отчет. - С. 625.

результати масових доносів в партійне керівництво стали все більше проникати люди переконані, що етичним є все, що бажано начальству.

Безумовне виконання всіх наказів центру стало залізним правилом більшовиків. Не випадково, в циркулярі ЦКК ВКП/б/, який було розповсюджено в партійних організаціях України в 1928 р., першою вимогою до члена партії називалась дисципліна. Велике значення надавалося і вмінню берегти партійну та державну таємницю. Засуджувалось пияцтво, але не за те, що воно є соціальне зло, форма наркоманії, а за те, що веде до злочинів проти партії. Порушенням етики вважались нетовариські взаємовідносини та чвари, здійснення релігійних обрядів. Надзвичайно серйозним порушенням був зв'язок з «чужим елементом». Чужий означало ворожий. Партія і суспільство привчалися до думки, що людина, яка думає чи діє не так, як вчить Сталін, є ворогом.

Декларувалось, що неетичним для більшовиків є шкурництво, використання партії в особистих цілях, міщанська доброчесність, участь в азартних іграх, прагнення модно одягатися і т.ін. Були зроблені і деякі послаблення. З 1926 року більшовикам було дозволено орендувати і будувати власні будинки, поміщати гроші в ошадні каси.

У главі обґрунтовується висновок, що партійна етика не включала в себе заборон надкласового характеру типу: не вбий, не вкради, не роби ближньому того, що не бажаєш, щоб робили тобі і т.ін. Політична етика більшовиків не забороняла знущатись над людьми, обдурювати їх, навіть вбивати, якщо це потрібно для торжества комунізму.

Архівні документи та інші матеріали засвідчують, що в кінці двадцятих-на початку тридцятих років на керівних партійних посадах були люди різного віку, різної статі, різного темпераменту, різних смаків, але всі вони, як правило, були малоосвічені і завжди готові виконати будь-яку волю керівництва. І, коли був відданий наказ виконати план хлібозаготівель, вони не спинилися навіть перед знищенням мільйонів співгромадян. Були і винятки, але вони, як відомо, лише підтверджують правило.

Дисертант наголошує, що політична етика лівого радикалізму розвивалася в бік дедалі більшого розходження між словом та ділом. Це привело до того, що тотальна брехня і цинізм поряд з насильством стали основними засобами проведення політичної лінії. Почався відкритий відхід від ленінських настанов у національному питанні.

З утвердженням режиму одноособової влади етика більшовизму зазнала ще більших спотворень. Насамперед, це стосується відходу від вимог, які

забороняли знищувати єдиновірців, членів своєї партії. У 30-ті роки було мало бути членом правлячої партії, прихильником комуністичної ідеї, щоб уникнути репресій. Тепер потрібно було бути безмірно відданим особисто Сталіну. Ленін в основу етики політичних дій поклав принцип знищення «чужих». Сталін розповсюдив цей принцип і на «своїх». Робиться висновок, що більшовики, які з самого початку свого існування вважали можливим розпоряджатися життям людей на свій розсуд, вже тоді переступили межу гуманізму і всі подальші зміни їх етики були продовженням їх курсу.

У тридцять років однією із найважливіших рис політичної етики стала вимога пильності. Кожен намагався довести, що він істинний більшовик, що він пильний і непримиренний. Особливою гостроти цьому процесу надавалось в Україні, де, на думку лідерів більшовизму, активність ворогів влади була найвищою. В країні почалося «полювання на відьом» в самих широких масштабах. З трибуни XIII з'їзду КП/б/У прозвучав заклик не вірити і рідному батьку. Партійна пропаганда постійно підкреслювала, що нема вічної моралі і вічної моральності, що є тільки вічна любов й відданість партії, священна ненависть до всіх ворогів. В кінці тридцятих років політична етика лівого радикалізму досягла свого апогею. Її пріоритетною рисою стала особиста відданість вождю. Диктатор був не підвладний ні закону, ні нормам моралі і не було в тоталітарній державі людини, не підвладної його сваволі.

Війна з фашизмом внесла деякі корективи в політичну етику. Партійне керівництво зажадало від комуністів не тільки віддати останню краплю крові для виконання наказу, але й виявляти ініціативу в боротьбі з ворогом. Це було порушенням відомого принципу тоталітаризму: заборонено все, що не наказано. Корективи етики відбулися і в національній політиці правлячої партії, що проявилось в депортації цілих народів з місць їх постійного проживання. Ніхто вже не ділив кримських татар на бідноту і куркулів, ворожою була оголошена вся нація. Репресії носили не класовий, а етнічний характер і на території Західної України. У дисертації наводиться відповідний фактичний матеріал.

Логічним явищем в розвитку політичної етики повоєнних років стало цинічне лицемірство. Приклад, як завжди, надавав центр. З трибуни XIX з'їзду КПРС Г.М. Маленков вимагав від усіх членів партії правдивості і чесності. І тут же говорив безсоромну брехню, що зернова проблема в країні вирішена остаточно і безповоротно.¹ Пишно розквітла брутальність по

¹ Правда. - 1952, 6 жовтня.

відношенню до підлеглих. Перший секретар ЦК КПУ Л. Мельников брутально лаявся і ображав людей. Він міг розпочати нараду відповідальних працівників таким зверненням: «Паралітики, ідіоти...»¹ Нижчі керівники намагалися наслідувати «шефа».

Робиться висновок, що в повоєнні роки нового змісту набула вимога пильності, залишаючись однією із головних норм політичної етики. Засоби масової інформації були насичені закликами до всебічної пильності. Радіо України, наприклад, закликала не забувати, що в країні є приховані вороги народу, які шкодять і будуть шкодити тим більше, чим успішніше країна йде вперед. Це була пропагандистська варіація відомої сталінської тези про загострення класової боротьби по мірі просування до соціалізму. Газети регулярно вмещували статті «Ротозійство — наш ворог», «Пильність — наша зброя», «Виховувати кадри в дусі політичної пильності» та подібні їм. Це не могло не породжувати в партії і суспільстві атмосферу страху, взаємної підозрливості і намагання довести своє вірнопідданство. Країна стояла на порозі нового етапу репресій. Лише смерть Сталіна призупинила чітко налагоджений механізм масового терору. Нові керівники, спираючись на стару політичну етику, почали спроби пом'якшити обстановку в країні.

В главі розглядається еволюція принципів політичної діяльності в роки лібералізації суспільства, висвітлюються зміни в політичній етиці, які сталися в результаті спроб пом'якшити політичні відносини в країні. Як свідчать документи, ці спроби почалися з часткового обмеження ролі каральних органів у суспільному житті. В дисертації аналізуються документи і факти, які показують, що оточення Сталіна, в тому числі і вищі керівники України усвідомлювали, що репресії губили невинних людей, але не виступили проти сваволі, не стали на захист співгромадян. Такою деформованою була більшовицька чесність і правдивість. Фактичний матеріал також свідчить, що люди, які намагалися пом'якшити політичний клімат в країні, не були щирими в своїх прагненнях. Їх світогляд був зашорений догмами, серед яких виділялось своєю ортодоксальністю положення про керівну роль комуністичної партії в суспільстві. Переступити через неї не змогли навіть найсміливіші реформатори.

В главі аналізується процес формування нових норм моралі. Принципами її були проголошені старі догми про зверхність колективу над особистістю, зверхність інтересів суспільства над особистими інтересами.

¹ Стенограма пленума ЦК КПУ 2-4. 06. 1953 г. ЦДАГО України. - Ф.і. оп. 1, спр. 1120. - Арк. 280.

Дедалі частіше з'являлись думки, що партії та суспільству необхідний спеціальний моральний кодекс. Були пропозиції визнати таким кодексом Конституцію країни, але верх брала ідея оголосити кодексом для всіх громадян статут партії, ту його частину, де визначаються обов'язки члена партії.

Аналізуючи норми нової моралі, дисертант прийшов до висновку, що вони, не дивлячись на деякі зміни політичного режиму в сторону його пом'якшення, вміщували жорсткі принципи нетерпимості до всього, що не вписувалось у комуністичну ідеологію. Моральною нормою вважалась згуртованість громадян навколо партії, тобто моральними людьми оголошувались лише ті, хто підтримував партію. Другою важливою рисою моралі проголошувалась любов до батьківщини. При цьому уточнювалось, що батьківщина — це не тільки рідна земля, але й соціалістичний лад, відданість якому становить головний зміст любові до батьківщини, тобто людина, яка проти соціалізму, не може бути патріотом, а тому — аморальна.

Робилися спроби витіснити порушення норм моралі з побуту. Однак, як показують документи, та поведінка, що засуджувалась на партійних зборах, на шпальтах газет, в радіопередачах, була звичайною для багатьох партійних функціонерів. Пияцтво, наприклад, серед них вважалось слабкістю, але допустимою, нерідкими були «гріхи» і по «жіночій частині». Покарання за ці порушення моралі не було суворим: вони не вважались збоченням від класової лінії.

У другій половині 50-х років сталися події, які показали, що політична етика зазнала суттєвих змін. Коли в 1957 році Г. Маленков, В. Молотов, Л. Каганович і К. Ворошилов зробили спробу усунути М. Хрущова, вони були, згідно норм політичної етики, оголошені антипартійною групою. Наступним кроком, згідно цієї ж етики, мало стати фізичне знищення змовників. У дисертації показано, що був проведений відповідний ритуал у суспільстві, який звичайно передував фізичному знищенню «ворогів народу». Та все ж, не дивлячись на це, змовники були «помилені». Вони отримали нові призначення за межами столиці. К. Ворошилов навіть зберіг свою стару посаду. Таким чином, політична етика дещо відійшла з позиції абсолютної нетерпимості і нещадності. Правило політичної етики, яке вимагало знищення однопартійців, незгодних з лінією лідера, було відкинуте. Моральний клімат у партії ставав м'якшим, терпимішим. Однак партія, як і раніше, не допускала будь-якої опозиції своєму курсу.

Дисертант на основі аналізу документів та матеріалів приходиться до висновку, що гасло більшовиків: «Залізною рукою заженемо народ до щастя!» не було вилучене з арсеналів партії, а лише прикрите завісою слів про гуманізм та законність. Хоч на відміну від Леніна та матроса Желзнякова, які широко вважали, що женуть народ до щастя, керівні прошарки суспільства переставали вірити в це. Їх лівий радикалізм все більше ставав показним, формальним. Вони побоювались радикальних реформ, самопожертви, необмеженої влади центру, але залюбки користувалися такими засобами лівого радикалізму, як насильство, лицемірство, прямий обман, бруталність і т.ін.

У дослідженні наголошується, що партійним керівництвом був задекларований крок у бік загальнолюдської моралі. Вперше за всю історію лівого радикалізму програма КПРС проголошувала, що людина людині — друг, товариш і брат. Правда, крок цей був досить обережним, він супроводжувався застереженням про те, що в суспільстві є люди, які помиляються, є окремі вороги і агенти іноземних розвідок, яких потрібно виводити на чисту воду. Як і раніше, режим не мирився з політичним плюралізмом, нейтральністю громадян.

Аналіз документів і матеріалів 60-х рр. дозволив зробити висновок, що прийняття «Морального кодексу будівника комунізму» було не тільки пропагандистським актом, але й прагненням поставити перепону аморалізму в політичних діях. Не випадково, М.С. Хрущов назвав цей кодекс «заповідями» за аналогією з релігійними моральними заповідями, які покликані оберігати людей від негідних вчинків. Кодекс став першою збіркою моральних правил не тільки для комуністів, але й громадян.

У дисертації підкреслюється, що загальнолюдська мораль не вписувалась в існуючі реалії. Тому в партійних документах виділялась і «революційна мораль робітничого класу», яка дозволяла діяти в політиці будь-якими засобами. Радіомовлення, наприклад, наголошувало, що комуністична мораль носить класовий, бійцівський і наступальний характер. У цьому відображалась доба правління М. Хрущова: з одного боку прагнення відкинути страхіття сталінізму, з іншого — боязнь втратити владу.

Відзначається, що деяке наближення до загальнолюдських норм моралі не привело до визнання національної та релігійної самосвідомості людей. Підтримка національної ідеї прирівнювалась до антирадянської діяльності. Населенню України, як і в сталінські часи, утовкмачувалось, що

комуністична і релігійна мораль не сумісні. Наступ на релігію йшов не тільки по лінії ідей, моральних поглядів, а і в адміністративному плані. Утиск релігії показував, що переходу на позиції загальнолюдської моралі в повному обсязі партія не допустить. Але, як свідчать документи, повернення до відкритого цинізму, який панував у сталінську добу, також не відбулося.

Проведене дослідження дає право стверджувати, що після палацового перевороту у жовтні 1964 року на місце лівого радикала М.С. Хрущова став ставленик партапарату Л.І. Брежнев. Цим процес еволюції лівого радикалізму в партійно-бюрократичний клан закінчився. Почався він набагато раніше, але до перевороту в політичному житті країни домінували ознаки класичного лівого радикалізму, після — апаратного клану. Це був період досить швидкого, в історичному плані, занепаду ліворадикальних ідей. Подальше правління спадкоємців лівих радикалів не привело до збагачення якимись новими підходами до політичної етики. Народ не бажав великих потрясінь заради «світлого майбутнього», а керівництво було на них неспроможне. Політична етика більшовизму переживала дедалі глибшу кризу, яка охоплювала всю систему і на рубежі 80-90-х рр. призвела до падіння тоталітарного режиму.

У висновках підводяться загальні підсумки дослідження, викладені положення, які дисертант виносить на захист, сформульовані практичні рекомендації, а також вичленені основні історичні уроки.

Історична еволюція політичної етики лівого радикалізму пройшла ряд етапів. Перший охоплював початок ХХ століття і продовжувався до 1917 року. За цей час були вироблені основні правила і норми поведінки лівих радикалів. Другий пов'язаний з переворотом і приходом до влади більшовиків. Він продовжувався до середини 20-х рр. і характерний тим, що була проголошена, як керівна в політичній етиці, ленінська формула: «Моральним є все, що на користь комунізму!» Третій етап розпочався з другої половини 20-х рр. і продовжувався до кінця 60-х рр. Він мав ряд внутрішніх періодів. Перший (1925-1933 рр.) характеризувався тим, що політична етика «збагатилася» тотальною брехнею, яка проникала в усі куточки суспільства. Другий період (1933-1953 рр.) характеризувався тим, що політична етика стала дозволяти знищення однопартійців. Третій період (1953-1960-ті рр.) пов'язаний з спробою наблизити політичну етику до загальнолюдських норм: було відкинуте сталінське правило боротися з

опонентами-однопартійцями шляхом фізичного знищення; був прийнятий моральний кодекс для всього суспільства.

На захист виносяться такі основні положення дисертації:

— витоки політичної етики лівого радикалізму пов'язані з ідеями М.О. Бакуніна, С.Г. Нечаєва, К. Маркса і Ф. Енгельса, а також деякими положеннями В.Г. Белінського, М.Г. Чернишевського, П.М. Ткачова, П.Л. Лаврова, П.О. Кропоткіна та ін. Витоки практичної діяльності розпочинаються від виникнення народницьких організацій другої половини XIX століття. Важливим витоким був також атеїзм;

— конкретні норми і правила політичної діяльності більшовицької частини ліворадикальних сил були вироблені В.І. Леніним. Особливе місце в подальшому розвитку політичної етики правлячої партії займає його положення: «Моральним є все, що на користь комунізму!»;

— ліворадикальні сили, які діяли на терені України, мали подібну політичну етику, яка відкидала класичний гуманізм і брала за основу класовий підхід до вирішення проблем суспільства;

— основними засобами політичної боротьби лівих радикалів за владу були насильство, терор, обман, нещадність до політичного супротивника, прямі кримінальні злочини. Фактично всі ліворадикальні об'єднання на теренах України в XX столітті діяли на основі принципу: мета виправдовує засоби;

— лівий радикалізм, який прийшов до влади, не визнавав ніякої опозиції, навіть коли ця опозиція виходила від його найближчих сусідів за політичним спектром і шукав історичне виправдання своїм діям. Це закономірно привело до становлення однопартійної системи, яка переросла в тоталітарну;

— вдосконалення партійної етики більшовицької партії мало за мету перш за все зміцнення партійної дисципліни для подолання будь-якого опору з боку народу ліворадикальним реформам;

— основним правилом політичної етики часів тоталітарного режиму стало беззастережне виконання волі вождя. В Україні це стало однією із причин голодомору 1932-1933 років, а також інших грубих порушень прав людини і громадянина;

— спроби наблизити політичну етику лівого радикалізму до загальнолюдських цінностей в кінці п'ятдесятих на початку шістдесятих років не могли мати успіху в зв'язку з тим, що не був відкинутий класовий підхід до вирішення проблем суспільства.

Аналіз історії розвитку політичної етики лівого радикалізму дозволяє вичленити деякі уроки, а саме: при оцінці тієї чи іншої політичної ідеї потрібно враховувати які засоби необхідні для її досягнення. Якщо ці засоби не відповідають нормам загальнолюдської моралі, ідея повинна бути відкинута. У іншому разі неможливо уникнути негативних явищ у суспільстві, які будуть тим більші, чим грандіозніша політична ідея. Потрібно врахувати і те, що застосування засобів політичної етики лівого радикалізму може принести тільки історично короткочасний успіх, який в кінцевому рахунку перетворюється в поразку.

Однією з причин аморальності в політичній етиці була однопартійна система, яка вимагала поділу громадян держави на «своїх» та «чужих» у залежності від їх політичних уподобань, що завжди вело і веде до грубих порушень прав людини. Така система породжувала також надмірну таємничість у політиці, що є основою цілого ряду збочень у політичному житті. Суспільство потребує відкритості політики і відкритої національної політичної еліти. Політичні сили, які ставлять успіх мети вище моральних норм, зрештою програють, хоча б тому, що починають розкладатися зсередини. Політичні принципи, які над усе ставлять ідею, а не людське життя, ніколи не приведуть до цивілізованого суспільства.

З урахуванням історичного досвіду українського народу висловлені практичні рекомендації, в яких наголошується, що дії політиків будь-якого рангу повинні контролюватися народом за допомогою сучасного демократичного механізму, а політика повинна опиратися на норми моралі, які людство вшанувало віками. В ній потрібна рівнодіюча лінія, яка б, з одного боку, не виходила на узбіччя аморалізму, з іншого — на узбіччя політичної наївності. Підкреслюється, що для утримання політичної етики на рівні цивілізованого суспільства потрібне незалежне як з боку осіб та установ політичної влади, так і з боку приватних осіб і організацій, судочинство. Держава може використовувати насильство по відношенню до своїх громадян тільки в рамках законів, які узгоджені з міжнародними правовими нормами. Законодавство держави має передбачати відповідальність політиків за свідомий обман народу.

Основні положення дисертації викладені в таких публікаціях автора:

1. Політична етика лівого радикалізму в суспільному житті України (початок ХХ століття-60-ті роки). Історичний аспект. — Луганськ: ЦНТЕІ, 1995. — 238 с.

2. Этика политических отношений: опыт КПСС//Современные социальные технологии: сущность, многообразие форм и внедрение. Материалы Международной научно-практической конференции. — Белгород, 1991. — С. 123-125.

3. Формування політичної етики за умов політичної системи України//Політологічний вісник. Науково-аналітичний збірник. Випуск II. — К.: ВПОЛ, 1994. — С. 218-224.

4. Эволюция этики политических отношений// Современный этап политической реформы на Украине: теоретические и практические проблемы. Тезисы докладов Республиканской научной конференции. — Одесса, 1991. — С. 42-43.

5. Формирование представлений о политической этике при изучении курса политологии//Формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, соціального і гуманістичного мислення у студентів. Тези доповідей Республіканської науково-практичної конференції. — К., 1992. — С. 246-247.

6. Політична етика в практиці політичних відносин//Проблеми сучасної політики та шляхи її здійснення. Тези доповідей Всеукраїнської науково-практичної конференції. — Одеса, 1993. — С. 344-345.

7. История политической этики в курсе политологии//Проблеми многоступенчатой подготовки специалистов в инженерных вузах. Тезисы докладов Республиканской научно-методической конференции. — Алчевск, 1993. — С. 65-66.

8. Політична етика лівого радикалізму в історії України//Українознавство у технічному вузі: Методологія, методика, перспективи. Тези доповідей Всеукраїнської науково-методичної конференції. — К., 1994. — С. 35-37.

9. Истоки этики революционной деятельности левых российских партий. Комунарськ. Деп. в Інституті наукової інформації по суспільним наукам АН СРСР 26.07.1991 р., № 4501. — 16 с.

ANNOTATION

Sergienko V.G. ETHICS OF LEFT RADICALISM IN THE SOCIETY-POLITICAL LIFE OF UKRAINE FROM THE BEGINING OF THE XX-TH CENTURY TILL THE 60-TH YEARS.

Thesis to obtain the degree of doctor science in History on speciality - 07.00.01 - history of Ukraine. Kiev Taras Shevchenko University, 1996.

Thesis is a manuscript. Moral basis at the work on the basis of archives materials, means mass information, literature are researched and also norms and methods political activity of left radical parties which were in Ukraine. It is stated, that negation of common to all mankind led left radical parties to prejudice methods of achievement political aim: violence, terror, tyranny, demogogy, total lie, hypocritical and so on. The interence was drawn on unfitness of political ethics of left radicalism in modern society. Some practical recommendations were given.

АННОТАЦИЯ

Сергиенко Ю.Г. ЭТИКА ЛЕВОГО РАДИКАЛИЗМА В ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ УКРАИНЫ С НАЧАЛА XX СТОЛЕТИЯ ДО 60-Х ГОДОВ.

Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук по специальности 07.00.01 - история Украины. Киевский университет им. Тараса Шевченко. Киев, 1996.

Диссертация является рукописью. В работе на основе материалов архивов, средств массовой информации, литературы исследуются моральные основы, а также нормы и методы политической деятельности леворадикальных партий, которые функционировали в Украине. Установлено, что отрицание общечеловеческой морали привело леворадикальные партии к ущербным методам достижения политической цели: насилию, террору, произволу, демагогии, тотальной лжи, лицемерию и пр. Сделан вывод о непригодности политической этики левого радикализма в современном обществе. Высказаны некоторые практические рекомендации.

Ключові слова: етика політична, лівий радикалізм, мораль, політичні партії, тоталітаризм.

Підписано до друку 6.06.1996 р. Об'єм 2,0 Формат 60x84 1/16.

Друк офсетний. Тираж 100 пр. Зам. **329**

Редакційно-видавнича система Донбаського гірничо-металургійного інституту
Алчевськ Луганської обл., проспект Леніна, 16.

APR 30 1971

100000

AB 35.371